

GERBERT KRAAYKAMP & WIM KNULST

Stijgend scholingsniveau, afnemende belezeneheid. Verschuivingen in het gebruik van media tussen 1955 en 1990

Jongeren raken met iedere volgende generatie meer geschoold. Op basis hiervan zou men verwachten dat in de bevolking de belangstelling voor lezen ook zou groeien. Tijdbudgetgegevens wijzen echter sinds 1955 onmiskenbaar op een verschuiving van een lees- naar een beeldcultuur. Aangenomen wordt dat groepen zich afhankelijk van opleidingsniveau en opvoedingsperiode verschillend hebben aangepast aan deze beeldcultuur. Op basis van het meest recente Tijdbudgetonderzoek uit 1990 is vast te stellen dat het afnemend gebruik van gedrukte media zich tussen 1985 en 1990 niet onverkort doorzet. Vooral voor de groep mediagebruikers die beter geschoold is en opgegroeide in de tijd van de woord- en schriftcultuur is een kentering zichtbaar: zij zijn in de meest recente periode iets minder gaan kijken en wat meer gaan lezen. De leesgewoonten van deze groep manifesteren zich het meest duidelijk bij het lezen van boeken, de landelijke kwaliteitskranten en de regionale dagbladen. Het is nog te vroeg om te kunnen stellen dat die achterhoede uit de jaren zeventig en tachtig thans een voorhoede van een tegenbeweging is geworden. Haar selectieve en gevarieerde gebruik van media wordt tot dusverre nog niet nagevolgd door de beter geschoolden onder de jongeren.

Introductie en onderzoeksvragen

De huidige westerse samenleving kan men typeren als een 'informatiemaatschappij'. Lezen is in zo'n samenleving onontbeerlijk bij de overdracht en verwerking van informatie. Zolang er publieksenquêtes naar lezen zijn gehouden is vastgesteld dat personen met een middelbare en hogere opleiding vaker in hun vrije tijd lezen dan personen met een lager onderwijsniveau. Op landelijk niveau is het onderwijsniveau van de jongere generaties in de laatste decennia spectaculair gestegen; ook als gevolg van de eisen die een informatiemaatschappij aan werknemers stelt. Zo had in 1970 tweevijfde van de dertigjarigen een middelbaar of hoger onderwijsniveau bereikt; in 1990 al nagenoeg tweederde. Tegen deze achtergrond had men mogen verwachten dat er ook meer zou worden gelezen, zoals men een stijgende consumptie van luxe goederen verwacht indien de koopkracht in brede kring toeneemt.

Het beeld over het veranderend medialandschap wordt echter de laatste decennia sterk beheerst door de ontwikkelingen op het gebied van de audiovisuele media. Men zou hierdoor over het hoofd zien dat de gelegenheid om te lezen de laatste jaren óók steeds groter is geworden. Het aanbod op de lectuurmarkt vertoonde een almaar grotere verscheidenheid aan boek- en tijdschrifttitels (Knulst 1989: 82-83). Dat geldt niet voor het aantal krantentitels. Het assortiment van de openbare bibliotheken heeft zich overigens weer wel uitgebreid (SCP 1988: 246), zodat behalve de tijdschriften- en boekenkopers ook de leners meer keuze werd geboden.

Uit onderzoek is echter gebleken dat het huidige publiek weliswaar veel meer vrije tijd aan de verwerking van informatie besteedt, maar uitsluitend meer via het televisiescherm. In plaats van de verwachte opgang is de aan lezen bestede tijd aanmerkelijk gedaald (Knulst, 1989: 37-45). Volgens de meest eenvoudige verklaring is het toegenomen televisie-kijken daarvoor de schuldige (Postman, 1985; Goedegebuure, 1989; Van der Voort, 1991). Die stelling berust echter vaker op vermoedens dan op deugdelijk bewijsmateriaal. In feite stelt men dan dat personen tijd die ze eerder aan lezen besteedden thans gebruiken om meer televisie te kijken. Men moet dan bewijzen dat leestijd (en bijvoorbeeld geen uitgaans-, visite- of slaaptijd) is ingeruild tegen extra kijktijd (en niet tegen bijvoorbeeld extra sport- of winkeltijd). Bovendien moet men aantonen dat die verschuiving zich onder alle groepen mediagebruikers heeft voorgedaan. In het eerdere onderzoek is vastgesteld dat jongeren bij de waargenomen verschuiving van een lees- naar een beeldcultuur voorop hebben gelopen. De beter geschoolden van rijpere leeftijd bleken in 1985 *het minst* te zijn opgeschoven van een woord- naar een beeldcultuur (Knulst & Kalmijn, 1988). Nieuwe gegevens zullen echter moeten uitwijzen of deze trouwe aanhang van het gedrukte woord een achterhoede vormt, of juist een voorhoede van een ontwikkeling naar een selectiever gebruik van het beeldscherm.

Belangrijk is ook om vast te stellen of alle soorten van lectuurgebruik in gelijke mate concurrentie van de televisie hebben ondervonden. Het onderzoek is in de Verenigde Staten (Swanson & Jones, 1951), in Engeland (Himmelweit e.a., 1958) en ook in Nederland (CBS, 1964a; CBS, 1966a) van start gegaan met een vergelijking van gedrag patronen van televisiebezitters met die van niet-bezitters. Dit onderzoek leverde verschillende hypothesen op, die tot in deze tijd relevant zijn gebleven, zoals de veronderstelling dat eenvoudig toegankelijke lectuur als strips niet, maar het lezen van uitvoerige teksten wel door televisiekijken zou worden verdrongen (Himmelweit e.a., 1958: hfd. 28). Belson wees evenals Himmelweit op de mogelijkheid dat televisiekijken niet alle soorten lezen nadelig of in dezelfde mate beïnvloedt. Geïllustreerde en/of eenvoudig geredigeerde bladen die geen geconcentreerde aandacht vergen, zouden anders dan bladen over meer complexe onderwerpen, niet te lijden hebben onder de opkomst van televisie. Tevens wees Belson als één van de eersten op het complementaire karakter van het lezen van boulevardbladen en het kijken naar televisie-amusement (Belson 1961). De gedachte dat televisie wel het complexe type lectuur maar niet het direct aansprekende type beconcurrert, lijkt echter alleen geldig voor de opkomstperiode van de televisie. Belson hield nog geen rekening met een televisie-aanbod dat de gehele dag beschikbaar is, en dus niet met de mogelijkheid dat dit op den duur tevens de meer toegankelijke vormen van lectuur zou gaan beconcurreren. Bij de gedrukte media, die een aanbod verzorgen dat qua inhoud en gerichtheid op een algemeen publiek

de meeste overeenkomst vertoont met dat van televisie-uitzendingen, bijvoorbeeld de populaire landelijke pers, de regionale kranten, de boulevardpers en de vrouwenbladen, mag men daarom de grootste gevoeligheid verwachten voor concurrentie. Dagbladen of weekbladen die dagelijks of wekelijks uitvoerig berichten over politieke, maatschappelijke en culturele gebeurtenissen en de achtergronden daarvan, zullen daarentegen weinig concurrentie van het grovere massamedium televisie te duchten hebben. Deze stellingen bleken in grote lijnen houdbaar voor de Nederlandse situatie tussen 1975 en 1985 (Knulst & Kalmijn, 1988: 125-130)

Voorshands gaan we in dit artikel uit van een vrij algemene benadering die geschikt is om ontwikkelingen in verschillende vormen van (vrije)tijdsbesteding te duiden en die recent ook meer opgang maakt onder mediaonderzoekers (Communicatie, 1987; Mignolet, 1987). Deze benadering staat bekend als de informatietheorie en op basis hiervan wordt aangenomen dat individuen door media een behoefte aan psychische stimulering trachten te bevredigen (Ganzeboom, 1984). Deze aanname heeft betrekking op alle consumptieve wijzen van mediagebruik waarbij dus de belevenis van het kijken, luisteren of lezen doel op zichzelf is. Volgens het gekozen uitgangspunt zullen individuen zich bij de selectie van aanbod primair laten leiden door hun verwachting over het al of niet boeiende karakter daarvan, ongeacht of dit nu als nieuws, achtergrondinformatie, cultuur of amusement wordt gepresenteerd. Een elders geëerbiedigd onderscheid zoals dat tussen feiten en fictie speelt hierbij geen rol. Aangenomen wordt dat de spanning van de elkaar opvolgende nieuwsfeiten mediagebruikers dezelfde stimulering kan schenken als de spanning van een televisiefilm. Eerder onderzoek heeft ook uitgewezen dat personen bij de ontwikkeling van hun lees- of kijkgedrag door de tijd, geen verschil maken tussen fictie en non fictie (Knulst & Kalmijn, 1988).

Een tweede uitgangspunt is de aanname dat individuen hun behoefte aan stimulerende ervaringen realiseren onder druk van beperkingen van geld- en tijdschaarste en persoonlijke omstandigheden (Knulst, 1989). Methodisch betekent dit uitgangspunt dat voorkeuren afgeleid worden, niet uit motieven maar uit feitelijk gedrag zoals dat onder reële omstandigheden tot stand komt. De keuze van media staat bovendien niet los van de alternatieve mogelijkheden om stimulerende belevenissen te hebben. Hoe meer alternatieven men heeft, hoe minder afhankelijk men is van de televisie als bron van belevenissen

Tijdbudgetonderzoek leent zich het best om de deelname aan bezigheden te meten die frequent en gespreid over een dag of week voorkomen, zoals televisiekijken of lezen. Bovendien is het de meest geschikte manier om verschuivingen in mediagebruik vast te stellen. In het najaar en de winter

van 1955/'56 werd de tijdsbesteding voor het eerst op landelijke schaal met de budgetmethode geregistreerd; echter alleen tijdens doordeweekse avonden en de vrije dagen in het weekend. In 1975 is een nieuw tijdbudgetonderzoek opgestart en herhaald in 1980, 1985 en 1990; eveneens onder een landelijk representatieve steekproef uit de bevolking (van twaalf jaar en ouder), opnieuw ook tijdens het najaar, maar nu over de volle zeven etmalen van een week. Het lezen en televisie-kijken zijn in al deze genoemde onderzoeken als vormen van vrijetijdsbesteding opgevat. Het gebruik van media als hulpmiddel voor educatieve, professionele c.q. zakelijke doeleinden is niet afzonderlijk gemeten. Niettemin is er rekening mee gehouden dat media als bron voor ontspanning niet uitsluitend tijdens vrije uren worden gebruikt. Radio en afspeelapparatuur zijn immers veelvuldig in gebruik als achtergrondmedium bij werkzaamheden. Over deze complementaire consumptiewijze, die in dit verband secundair mediagebruik wordt genoemd, presenteren we hierna ook enige cijfers. Tenzij anders is aangegeven hebben alle overige uitkomsten steeds betrekking op het primair gebruik van media¹.

Vooruitlopend op een uitvoeriger rapport over verschuivingen in het mediagebruik binnen de periode 1975-1990 dat later zal verschijnen, gaan we in dit artikel reeds in op enkele interessante vragen; *ten eerste*, hoe is het gebruik van elektronische en gedrukte media tussen 1955 en 1990 veranderd?; *ten tweede*, hebben eventuele verschuivingen van lezen naar televisie-kijken zich bij jongeren en ouderen; bij laag en bij beter geschoolden, in dezelfde mate voorgedaan?; en *ten derde*, ontwikkelen leesgewoonten zich in dezelfde richting als aankoopgewoonten, met andere woorden: lopen veranderingen in de tijdsbesteding parallel aan veranderingen in de geldbesteding aan gedrukte media? Er bestaan immers verschillende gegevens over de belangstelling voor lectuur. Enerzijds zijn er doorlopende reeksen over de aanschaf van gedrukte media of over het lenen van boeken uit openbare bibliotheken, anderzijds biedt het tijdbudgetonderzoek informatie over het feitelijk gebruik ervan. De onderzoeksvragen zullen successievelijk in de drie paragrafen die hierna volgen worden beantwoord.

Trends in een veranderend mediagebruik

Mediagebruik 1955-1990 in de avond- en weekenduren

Het eerste landelijk representatieve tijdbudgetonderzoek werd gehouden in de periode november-januari 1955/'56 door het Centraal Bureau voor de Statistiek (C.B.S., 1957). Daarin werd de tijdsbesteding onderzocht voor dat deel van de week waarin de meeste bedrijven en scholen dicht waren, namelijk: de vijf werkdagavonden van 17.30 tot 24.00 uur, de zaterdag van 12.00 tot 24.00 uur en de zondag van 8.00 tot 24.00 uur; te samen een tijdvak van 60,5 uur. Men ging er daarbij vanuit dat gedurende deze uren het grootste

deel van de vrijetijdsbesteding zou plaatsvinden. Door dit zelfde fragment te lichten uit de tijdbudgetgegevens uit 1975, 1985 en 1990 en dezelfde activiteiten als in 1955 te onderscheiden is het mogelijk tot een reële vergelijking van de tijd besteed aan media over een periode van 35 jaar te komen. In tabel 1 is zowel de tijdreeks 1955-1990 voor het CBS-weekfragment, als de tijdreeks 1975-1990 voor de volle week gepresenteerd.

Tabel 1. Tijdsbesteding aan media in 1955, 1975, 1985 en 1990 onder de Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder, in uren per week.

TIJDBESTEDING	1955*	1975		1985		1990	
	CBS-fragment	CBS-fragment	volle week	CBS-fragment	volle week	CBS-fragment	volle week
vrije uren totaal	23,9	31,8	47,9	31,2	49,0	31,2	46,7
televisie	0,2	10,1	10,2	11,3	12,1	10,9	11,9
radio/afspeel-apparaat	3,2	1,3	2,2	0,8	1,4	0,7	1,2
lezen totaal	5,0	3,6	6,1	3,1	5,3	3,0	5,0
boeken	2,4	1,0	1,6	0,9	1,4	1,0	1,5
kranten	2,0	1,4	2,5	1,2	2,3	1,1	2,2
tijdschriften	0,7	1,2	2,0	1,0	1,7	0,9	1,4
overige	15,5	16,7	29,4	16,0	30,2	16,6	28,5

* Heeft betrekking op vijf doordeweekse avonden van 17.30-24.00 uur, zaterdag van 12.00-24.00 uur en op zondag van 8.00-24.00 uur.

Bron: C.B.S. Vrije tijdsbesteding in Nederland 55/56 (N=7.230), TBO'75 (N=1.309), TBO'85 (N=3.262), TBO'90 (N=3.414) gewogen resultaten.

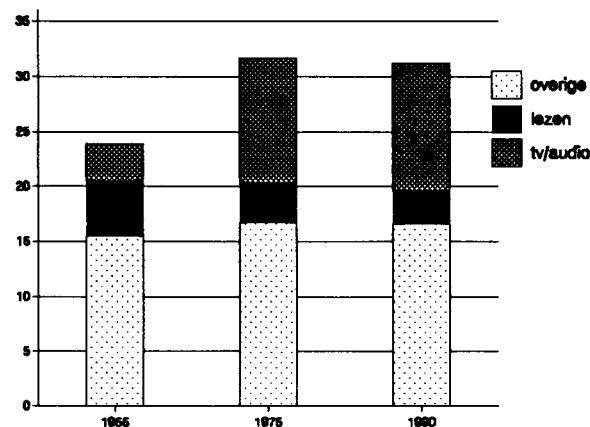

Fig. 1. Tijd besteed aan media tijdens het CBS-fragment (60,5 uur) in 1955, 1975 en 1990 bevolking van 12 jaar en ouder, in uren per week.

Tussen 1955 en 1990 blijkt het aantal vrije uren in het onderzochte tijdsblok met ruim 7 uur te zijn vermeerderd². Zoals men had mogen verwachten wordt het grootste deel van deze toegenomen vrije tijd gevuld door de spectaculaire opmars van de tijd die men besteedt aan televisie-kijken. De groeiende belangstelling voor het beeldscherm heeft zich tot 1985 doorgezet, maar lijkt in 1990 tot staan te zijn gekomen. In 1990 besteden mensen gemiddeld zelfs iets minder tijd aan televisie-kijken dan in 1985.

Aan overige vrijetijdsactiviteiten zijn ondanks de groei van netto zeven uur vrije tijd nauwelijks meer uren besteed. In het onderzochte weekfragment is de groei aan vrije uren dus praktisch geheel opgesoupeerd door de televisie (Figuur 1). Tegelijkertijd liep de leestijd belangrijk terug. Ging in 1955 nog 60% van alle mediagebruik naar het lezen; in 1990 was dat nog maar 21% (Figuur 2). Binnen het leesdeel is de teruggang bij het boeken lezen het grootst, hoewel zich tussen 1985 en 1990 een licht herstel heeft afgetekend. De tijd besteed aan het lezen van tijdschriften is tussen 1955 en 1975 nog wel toegenomen, maar daarna voortdurend afgenomen. De teruggang van de totale leestijd is niet aan een verschuiving van leesmomenten van het geregistreerde naar het niet-geregistreerde tijdvak van de week toe te schrijven. In het CBS-fragment van 60,5 uur bedraagt de vermindering van leestijd tussen 1975 en 1990 17%; over de hele week nagenoeg hetzelfde: 18%.

Nog sterker dan bij het lezen is de teruggang in de tijd die men aan het beluisteren van de radio en het afspelen van muziek besteedt. Hoewel deze

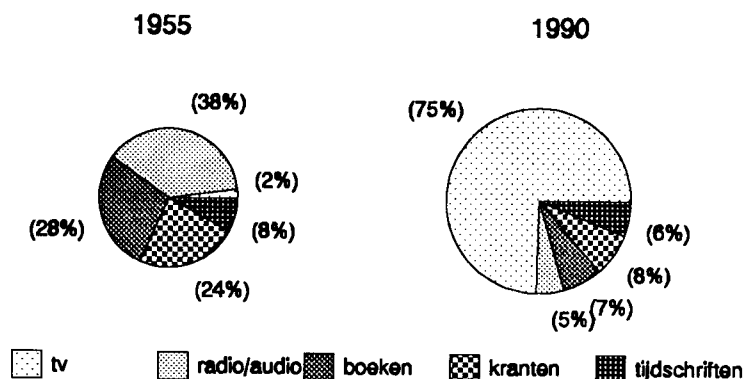

Fig. 2. Aandeel van elektronische en gedrukte media in de totale mediatijd in het CBS-weekfragment (60,5 uur) in 1955 en 1990, bevolking van 12 jaar en ouder.

trend aangeeft dat de aandacht voor auditieve media is verminderd, dient men zich te realiseren dat de gemeten teruggang betrekking heeft op het aandachtig luisteren. Uit de recente tijdsbestedingsonderzoeken is bekend dat de radio sinds 1975 in ongeveer 90% van de luistertijd als achtergrondmedium wordt gebruikt. Deze specificatie werd in 1955 nog niet gemeten.

Mediagebruik 1975-1990 gedurende de gehele week

Tussen 1975 en 1985 is de hoeveelheid netto vrije tijd toegenomen om daarna in 1990 tot ruim één uur onder het niveau van 1975 te dalen. Deze verandering tekent zich alleen af in het hele weekbudget. Het avond- en weekenddeel (CBS-fragment) vertoont na 1985 geen teruggang in de hoeveelheid vrije tijd (31,2 uur). Hieruit kunnen we concluderen dat het aantal personen met veel vrije uren overdag is afgenomen. Deze ontwikkeling hangt samen met de daling van de werkloosheid en verklaart wellicht ook waarom de gemiddelde kijktijd tussen 1985 en 1990 enigszins is verminderd. Hoewel men in 1990 in absolute termen minder tijd aan televisie en andere media is gaan besteden, beslaat het mediagebruik (als hoofdactiviteit) evenals in 1985 ruim 38% van de totale vrije tijd per week. Als we het totale media-aandeel op 100% stellen dan neemt het tijdsbeslag van het televisiekijken zelfs nog toe van 55% in 1975, via 64% in 1985, naar 66% in 1990. Het aandeel van gedrukte media verminderde van 33% in 1975, tot 28% van de mediatijd in zowel 1985 en 1990.

Telt men het aandachtig (primaire) en achtergrondgebruik (secundair) van media bij elkaar op dan brachten Nederlanders in 1975 per dag gemiddeld zo'n 2 uur door bij een ingeschakelde radio en in 1990 1 uur en 41 minuten. In 1975 diende de radio in 90% van die tijd als achtergrondmedium, in 1990 in 94% (93% in 1985). De cijfers uit tabel 1 raken dus hooguit een tiende deel van de totale luistertijd. Bij de televisie wordt in 1975 gemiddeld 1 uur en 55 minuten per dag doorgebracht en in 1990 2 uur en 12 minuten (1985: 2 uur en 14 minuten). Televisiekijken doet men overwegend nog zonder verdere nevenbezigheden. Het gebruik van de televisie als achtergrondmedium groeide evenredig aan het totale gebruik en bleef 23% uitmaken van de totale kijktijd.

Nederlanders lezen in 1975 per dag gemiddeld 52 minuten, in 1985 45 minuten en in 1990 43 minuten. Terwijl het televisiekijken binnen de onderzochte periode vooral tussen 1980 en 1985 aanzienlijk is toegenomen is de afname van de leestijd gestaag en ononderbroken. Deze teruggang is met name terug te voeren op een afnemende frequentie van het lezen. Het aantal mensen dat per week minstens éénmaal een krant, tijdschrift of boek opslaat is tussen 1975 en 1990 voortdurend geslonken (Tabel 2).

Bij de tijdschriften daalde zowel het aantal personen dat in tijdschriften heeft gelezen, als de gemiddelde tijd die deze groep aan tijdschriften besteedt. De lezers die wekelijks in boeken en kranten zijn blijven lezen hebben in 1990

Tabel 2. Aantal personen die tijdens één (najaars)week in boeken, kranten en tijdschriften hebben gelezen, in percentages van de bevolging van 12 jaar en ouder in 1975, 1985 en 1990.

	1975	1985	1990	Vershil 75-90	Vershil 85-90
ACTIVITEIT	%	%	%	%	%
Lezen totaal	95,7 %	93,6 %	90,5 %	-5,2**	-3,1**
Boeken	49,4 %	44,1 %	43,6 %	-5,8**	-0,5**
Tijdschriften totaal	83,8 %	78,6 %	71,4 %	-12,4**	-7,2**
vrouwenbladen	40,7 %	35,5 %	29,7 %	-11,0**	-5,8**
familiebladen	19,1 %	13,1 %	8,5 %	-10,6**	-4,6**
jongerenbladen	11,7 %	10,5 %	7,9 %	-3,8**	-2,6**
opiniebladen	12,7 %	10,9 %	7,2 %	-5,5**	-3,7**
omroepbladen	33,6 %	18,8 %	15,7 %	-17,9**	-3,1**
hobbybladen	42,4 %	32,8 %	30,5 %	-11,9**	-2,3*
huis-aan-huisbladen	43,1 %	45,4 %	41,2 %	-1,9	-4,2**
Kranten totaal	80,0 %	74,9 %	70,8 %	-9,2**	-4,1**
landelijke kwaliteitspers	15,7 %	15,3 %	13,9 %	-1,8	-1,4
populaire landelijke pers	37,2 %	29,4 %	25,5 %	-11,7**	-3,9**
regionale dagbladen	52,3 %	48,3 %	48,6 %	-3,7*	+0,3

* : significant $p < .05$

** : significant $p < .01$

Bron: SCP; TBO'75 (N=1.309), TBO'85 (N=3.262), TBO'90 (N=3.414) gewogen resultaten.

minstens evenveel tijd aan lezen besteed als in 1975. De geslonken groep van boekenlezers las in 1990 zelfs wat langer dan in 1985. Vooral de marginale kranten- en boekenlezers hebben dus afgehaakt. Onder de overgeblevenen bevindt zich kennelijk een harde kern van liefhebbers die veel pleegt te lezen. Dit verschijnsel is zowel bij landelijke kwaliteits- als regionale kranten vastgesteld, maar niet bij de landelijke populaire dagbladen. Sinds 1975 zijn hier en het aantal wekelijkse lezers en de leestijd onder die uitgedunde geleerden, afgenomen. Die trend sluit aan bij die van de meeste tijdschriften. Alleen de overgebleven lezers van opinie- en hobbybladen steken in 1990 gemiddeld wat meer tijd in hun blad dan de omvangrijkere groep in 1985 nog deed. Deze uitkomsten bieden steun voor de eerder beschreven concurrentiehypothese. Het zijn vooral de omroepgidsen en huis-aan-huis-bladen die steeds vluchtiger worden gebruikt.

Verschuivingen in het mediagebruik afhankelijk van leeftijd en scholing

In verband met innovaties in de apparatuur en een differentiatie in het aanbod van programma's is televisie het afgelopen decennium uitgegroeid tot een medium dat op elk moment van de dag beelden geeft. Het meest belangrijk waren de sterke uitbreiding van het aantal kabelaansluitingen (ont-

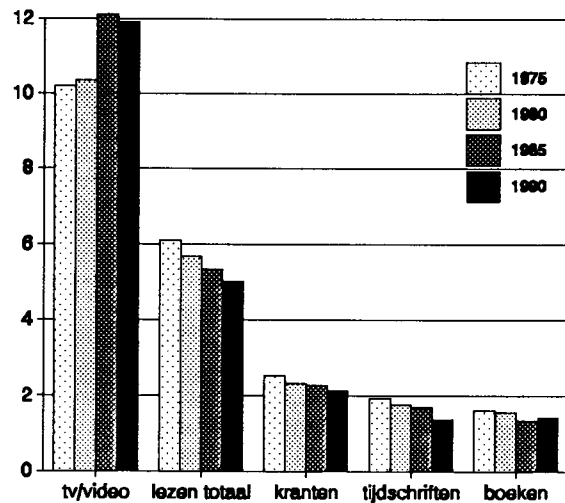

Fig. 3. Tijd besteed aan televisie-kijken en lezen in 1975, 1980, 1985 en 1990, in uren per week.

vangstmogelijkheid van buitenlandse zenders); een uitbreiding van de zendtijd van de Nederlandse omroep (middaguitzendingen; nachtuitzendingen tijdens het weekend) en de opkomst van een gestandaardiseerd type videorecorder³. Deze veranderingen in het aanbod, die zich voornamelijk in het begin van de jaren tachtig hebben voorgedaan, zijn samengegaan met een beduidende stijging in de gemiddelde kijktijd tussen 1980 en 1985⁴. De leestijd is voortdurend afgenomen, ook in tijdvakken dat de gemiddelde kijktijd niet is toegenomen (Figuur 3). Hoewel de aantrekkingskracht van televisie niet de enige oorzaak hiervoor blijkt te zijn, dringt de vraag zich op in hoeverre de vermindering van het lezen het (vertraagde) gevolg is van een toegenomen aandacht voor de televisie. Zijn de personen die meer gingen kijken dezelfde als degenen die minder gingen lezen? Hebben alle publieks-groepen gelijkmatig meegedaan aan de algemene trend (onderzoeksvraag 2)?

Alvorens men echter de toename in de tijd besteed aan televisiekijken als hoofdoorzaak voor de vermindering van de leestijd aanwijst, moet men zich ervan vergewissen dat het lezen niet **overwegend** door andere factoren is verminderd en het kijken niet **overwegend** door andere factoren is toegenomen. Daarom zijn ook alternatieve verklaringen voor deze verschuivingen

in ogenschouw genomen (Knulst & Kalmijn, 1988). Van vier alternatieve verklaringen voor een mogelijke teruggang in de leestijd in de periode 1975-1985 konden er in eerder onderzoek twee niet worden weerlegd⁵. Ten eerste zijn er vanwege de toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt en het groeiend aantal mini-huishoudens vanaf 1975 meer personen gekomen die beroepsarbeid (moeten) combineren met substantiële verplichtingen in het huishouden en/of studie. Door de uitbreiding van deze groep mannen en vrouwen met dubbele of driedubbele verplichtingen is een (gering) deel van de afgenomen leestijd tussen 1975 en 1985 te verklaren. Aangezien deze ontwikkeling zich na 1985 onverminderd heeft voortgezet lijkt het waarschijnlijk dat de leestijd ook tussen 1985 en 1990 onder deze toename aan verplichtingen heeft geleden.

Een tweede oorzaak voor de verminderde leestijd bleek het feit dat men ook buiten de verplichte bezigheden steeds meer omhanden kreeg. Sinds 1975 is de belangstelling voor sport en allerhande hobby's sterk gestegen. Deze toegenomen concurrentie van alternatieve bezigheden is samengegaan met een lichte vermindering van de leestijd. Beide genoemde factoren bieden echter onvoldoende verklaring voor de totale teruggang in het lezen tussen 1985 en 1990 (Knulst & Kalmijn, 1988).

Ook voor de stijging van de aan televisie bestede tijd zijn alternatieve verklaringen onderzocht. Ten eerste leent de televisie zich vanwege de voortdurende beschikbaarheid en lage marginale kosten goed voor tijdverdrijf. Vanwege het grote aantal niet-actieven bestond er in het begin van de jaren tachtig een grotere behoefte aan tijdsvulling tegen lage uurkosten. In het onderzoek 'Van woord naar beeld?' bleek de stijging van kijktijd inderdaad het sterkst onder de bevolkingsgroepen die overdag veel vrije uren hadden (Knulst & Kalmijn 1988: 122). Gegeven dit verband tussen werkloosheid en televisiegebruik is de verwachting dat tussen 1985 en 1990 de kijktijd enigszins zou teruggelopen, aangezien het aantal niet-actieven in die periode is verminderd.

Ook andere groepen hebben overdag relatief veel vrije tijd tot hun beschikking, zoals gepensioneerden en scholieren, en zoeken daarom afleiding. Het toegenomen aanbod van middag- en nachtuitzendingen van televisie blijkt in toenemende mate voor afleiding te zijn gebruikt. Het televisie-kijken heeft met name tijdsbesteding die voordien als tijdverdrijf diende, zoals vroeg gaan slapen of uitslapen, uit het raam turen en een praatje met huisgenoten of buren maken, gedeeltelijk verdrongen. Met name dit soort ongeagendeerde bestedingen zijn ingeruild voor het televisiescherm. Omdat ook lezen hoort tot dit type van flexibele tijdsvulling heeft ook dit onderdeel aan de televisie terrein verloren (Knulst & Kalmijn, 1988).

Om substitutie van lezen door televisie-kijken te verklaren grijpen we terug op de ideeën van economen als Linder (1970) en Scitovsky (1976). Zij ver-

onderstellen dat de produktiviteitstijging in hooggeïndustrialiseerde landen er toe leidt dat consumenten ook van hun vrije uren een hoger rendement (aan belevenissen) verlangen. 'Arbeidsintensieve' genoegens zoals lezen en kunstuitvoeringen bezoeken, zouden door 'kapitaalintensieve' genoegens zoals televisiekijken en muziek afspelen worden vervangen. In die visie reikt televisie informatie op eenvoudiger en directer (ongecodeerde) manier aan dan kranten en zou per uur meer ontspanning of afwisseling bieden dan een boek. Deze stelling lijkt echter niet voor alle mediagebruikers op te gaan. Wie meer achtergrondinformatie verlangt, of ingewijd is in de wereld van literatuur heeft aan televisie niet genoeg, want ontleent genoegens aan gedrukte media die niet door audiovisuele te vervangen zijn (Hirschman, 1970). Consumenten die veel kennis en vaardigheid omtrent een bepaald medium bezitten hebben weinig uitwijkmogelijkheden, omdat ze niet geïnteresseerd zijn in eventueel geringere offers voor een medium dat hen minder dan de verlangde kwaliteit biedt. Lezers die op bepaalde terreinen goed zijn ingevoerd zullen terughoudend reageren op innovaties die hun eerdere (arbeidsintensieve) inspanningen overbodig maken. Kundigheid maakt in dit opzicht behoudend.

Tabel 3: Gemiddelde kijk- en leestijd in 1975 en 1990 naar geboorteperiode en opleidingsniveau (gecorrigeerd voor verschillen in aantal vrije uren)*.

geboorteperiode/ opleidingsniveau	kijken/lezen in uren per week			verschillen		
	1975	1985	1990	75-90	85-90	
A) sinds 1950; lo, lbo	tv	11,3	13,3	14,5	+3,2**	+1,2**
	lezen	4,5	3,1	3,2	-1,4**	0,0
B) sinds 1950; mo, ho	tv	8,4	11,6	12,2	+3,9**	+0,7*
	lezen	5,6	4,6	4,5	-1,1**	-0,1
C) vóór 1950; lo, lbo	tv	11,7	12,7	13,0	+1,3**	+0,2
	lezen	6,1	5,1	5,1	-1,0**	0,0
D) vóór 1950; mo, ho	tv	9,2	11,1	10,9	+1,6**	-0,2
	lezen	7,3	7,1	7,2	-0,1	+0,1
Gehele steekproef ^a	tv	10,4	12,0	12,3	+1,9**	+0,3
	lezen	6,1	5,2	5,1	-0,1**	-0,1

* : significant (p < .05)

** : significant (p < .01)

^a : De tijdsbesteding is in deze tabel per 48 uur vrije tijd gestandaardiseerd (gemiddelde uit 1975), zodat de steekproefgemiddelden uit 1990, die bij gemiddeld minder vrije uren gerealiseerd zijn, enigszins afwijken van de gepresenteerde gemiddelden in tabel 1.

Bron: SCP; TBO'75 (N=1.309), TBO'85 (N=3.262) TBO'90 (N=3.414) gewogen resultaten.

In ons onderzoeksmateriaal is de kennis van onderwerpen afgeleid uit de hoogte van de genoten opleiding en de leeservaring uit de periode waarin personen zijn opgevoed. De vraag of mensen al dan niet met televisie zijn opgegroeid zal bepalend zijn voor hun opgedane leesroutine. Personen die vóór 1950 en dus onder de heerschappij van het gesproken en geschreven woord zijn geboren, hebben geleerd zich door lezen in de vrije tijd te vermaken. Jongere generaties konden van jongsaf aan naar de televisie uitwijken. Dit verschil in kennis- en interesseniveau (scholing) en opgedane leesroutine (opvoedingsperiode) zal daarom bepalend zijn voor de bereidheid om lezen door televisiekijken te substitueren. Uit tabel 3 blijkt dat deze verwachtingen in grote lijnen opgaan, zowel voor verschuivingen over de periode 1975-1990, als voor verschuivingen tijdens de laatste vijf jaar.

Terwijl de lager geschoolden uit de jongere generaties (groep A) hun kijktijd (per 48 uur vrije tijd) met ruim drie uur hebben opgevoerd en hun leestijd met bijna anderhalf uur hebben gekort hebben hun tegenpolen, de personen die vóór 1950 zijn geboren en middelbaar of hoger onderwijs hebben genoten (groep D), hun kijktijd half zoveel opgevoerd, maar hun leestijd niet gereduceerd. Hoewel in dit kader niet op alle finesses van de analyse kan worden ingegaan, hebben jongeren ongeacht opleidingsniveau sterker gereageerd op veranderingen in het televisieaanbod dan de ouderen⁶.

Bezieet men de veranderingen tussen 1985 en 1990 afzonderlijk dan blijkt dat de kijktijd in de meest recente periode nog wel bij de jongeren is toegenomen, maar niet meer bij ouderen. De tegenpolen (groepen A en D) verschil-

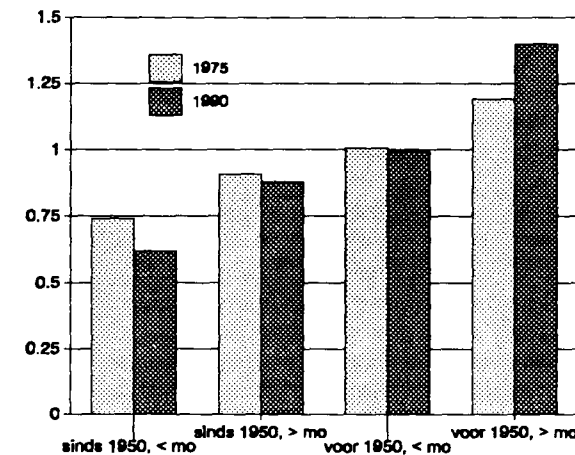

Fig. 4. Mate van onder- en oververtegenwoordiging van geboorte/opleidingsklassen onder lezend publiek in 1975 en 1990 (1=evenredig).

len hierbij opnieuw het meest in hun reacties. De leestijd is sinds 1985 bij geen der onderscheiden groepen nog significant veranderd. De belangrijkste verschuivingen in het lezen hebben zich in periode daarvoor afgespeeld.

Het gevolg van die uiteenlopende reactie op een uitbreidend televisie-aanbod is geweest dat de samenstelling van het lezerspubliek in de afgelopen decennia belangrijk is veranderd. Veel lezen is een meer uitgesproken tijdsbesteding van hoger opgeleiden op rijpere leeftijd geworden. Het meest duidelijk blijkt dit indien men de wekelijkse leestijd aan kranten, boeken en tijdschriften opdeelt over de vier onderscheiden groepen (A t/m D) en deze proporties in relatie brengt met het aandeel van deze groepen in de hele bevolking (concentratiecijfers). Uit figuur 4 blijkt dat de ondervertegenwoordiging van jongeren in het consumeerde (gelezen) volume sinds 1975 groter is geworden. Ook het aandeel van de middelbaar en hoger geschoolde jongeren werd geringer. Bij dit cijfer dient men te bedenken dat deze genoemde groep in 1990 al 42% uitmaakt van de populatie van twaalf jaar en ouder.

Ontwikkelingen in de aankoop van lectuur vergeleken met de trend in de tijdsbesteding aan lezen

Er bestaan verschillende soorten gegevens op basis waarvan de belangstelling voor lectuur kan worden vastgesteld. Enerzijds zijn er doorlopende reeksen over de aankoop van boeken, betaalde oplagen van kranten en tijdschriften of over het lenen van boeken uit openbare bibliotheken. Deze gegevens verwijzen naar het *verwerven* van lectuur, maar zeggen op zichzelf nog niets over het *feitelijk gebruik* ervan. Anderzijds bieden tijdbudgetgegevens informatie over het feitelijk gebruik van gedrukte media. Om vast te stellen in hoeverre gegevens over de tijdsbesteding informatief zijn voor de bereidheid van het publiek om geld aan lectuur te besteden kan men reeksen van beide gedragsaspecten vergelijken (onderzoeksvraag 3).

Hieronder zijn cijfers over de ontwikkelingen in het feitelijk gebruik (tijdsbesteding) geplaatst naast de gegevens over de aankoop van lectuur (Figuur 5). De totale (betaalde) oplagen van kranten en tijdschriften blijken tussen 1975 en 1990 in absoluut opzicht te zijn gestegen. Relateert men de oplageontwikkeling aan de groei van de bevolking van 12 jaar en ouder, dan blijkt de consumptie per hoofd tot ongeveer 1980 te zijn toegenomen, om daarna aan te sluiten bij de dalende trend van de gebruikscijfers. In beide gevallen blijft de trend in de aankoop zich boven het niveau van de trend in de gebruikscijfers bewegen, vooral bij tijdschriften. Sinds 1975 is de aankoop van boeken per hoofd wel sterker teruggelopen dan de leestijd per hoofd. De lichte opleving in de boekenleestijd tussen 1985 en 1990, is niet duidelijk terug te vinden in de aankoopcijfers. Alleen in de recente jaren (tussen 1989 en 1990) heeft de dalende trend in de verkoop zich niet doorgezet.

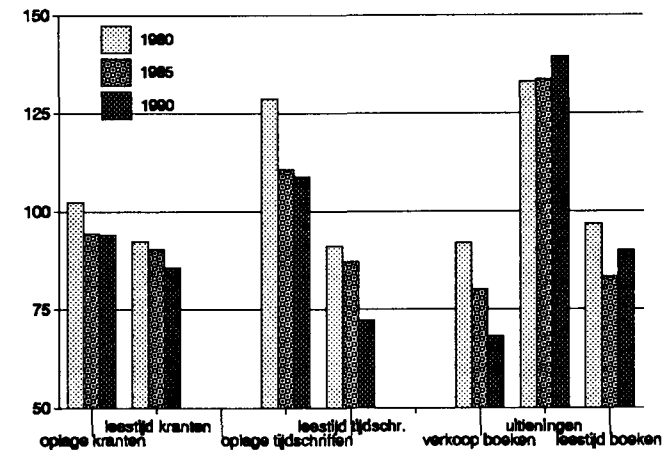

Fig. 5. Oplage- en verkoopcijfers van gedrukte media en bestede tijd aan gedrukte media per hoofd van de bevolking van 12 jaar en ouder, in indexcijfers (1975=100).

Veel grotere afwijkingen tussen trends in lectuurverwerving en feitelijk gebruik doen zich voor bij lectuur waarvoor geen reële prijs betaald hoeft te worden. De grootste discrepantie tussen verwerving en feitelijk gebruik heeft zich namelijk bij de openbare bibliotheken voorgedaan. Terwijl de leestijd steeds is afgenomen, is het aantal uitleningen blijven toenemen. Hoewel de sterkste stijging daarvan zich tussen 1975 en 1980 voordeed, is het aantal uitleningen per hoofd ook daarna nog blijven stijgen. Elders is al eens vastgesteld dat tussen 1975 en 1985 de gemiddelde leestijd in boeken ook onder bibliotheekleden aanmerkelijk is teruggelopen: men leent meer, maar leest (daarvan) minder (Knulst, 1989: 42).

Conclusies en afsluitende opmerkingen

De beschikbare tijdbudgetgegevens wijzen sinds 1955 onmiskenbaar op een verschuiving van een lees- naar een beeldcultuur⁷. Afnemende tijdsbesteding aan lezen loopt de laatste jaren parallel aan de aankoopgewoonten van lectuur. Het afnemend gebruik van gedrukte informatie heeft zich echter tussen 1985 en 1990 niet onverkort doorgezet. Bij sommige mediagebruikers zoals de beter geschoolden van middelbare leeftijd wordt een kentering zichtbaar; zij zijn in de meest recente periode juist iets minder gaan kijken en wat meer gaan lezen. De leesgewoonten van deze groep manifesteren zich het meest duidelijk bij het lezen van boeken, de landelijke kwaliteitskranten

en de regionale dagbladen.

Ondanks de onderbreking in de recente periode hebben traditionele vormen van informatie- en cultuuroverdracht in het televisietijdperk al veel terrein verloren. Dat geldt speciaal ook voor het bezoek van schouwburg en bioscoop. Het publiek dat de traditionele podiumkunsten sinds de opkomst van televisie het meest trouw is gebleven, bestaat evenals het trouwe lezerspubliek tegenwoordig in eenzijdiger mate uit beter geschoolden van rijpere leeftijd (Knulst, 1989: 200-203). Hoewel het lezen een veel belangrijker plaats in het dagelijks leven inneemt dan het bezoek van culturele uitvoeringen, lijkt het lezen van teksten evenals het schouwburg- en bioscoopbezoek enige decennia geleden, zich thans ook in een overgangsstadium te bevinden van volksvermaak, naar een meer specifieke aangelegenheid voor liefhebbers en ingewijden. De betergeschoolden van middelbare leeftijd hebben zich tijdens de opmars van de beeldcultuur als de ruggegraat van de leescultuur ontpopt. Het is echter nog te vroeg om te kunnen stellen dat die achterhoede uit de jaren zeventig en tachtig thans een voorhoede van een tegenbeweging is geworden. Haar selectieve en gevarieerde gebruik van media wordt tot dusverre nog niet nagevolgd door de beter geschoolden onder de jongeren. Deze groep die opgeleid is om in een informatiemaatschappij te kunnen functioneren heeft weliswaar niet opnieuw een stukje van haar resterende leestijd opgeofferd in de recente periode, maar bracht in 1990 toch nog weer meer tijd bij de televisie door dan in 1985.

Door regelmatig en veel tijd te besteden aan lezen ontwikkelt men belezendheid. Uit dit onderzoek is opnieuw gebleken dat de stijging van het scholingspeil onder jongeren door de tijd is samen gegaan met een vermindering van de leestijd, dat wil zeggen: met een *vermindering van de belezendheid*.

NOTEN

1. Het onderscheid tussen primair en secundair gebruik van media is gebaseerd op de inschatting van het primair dan wel secundair belang dat mediaconsumenten aan hun tijdsbesteding hebben toegekend.
2. Bedoeld wordt de tijd die per etmaal of week resteert indien daarop de benodigde tijd voor verplichtingen (arbeid, studie, huishoudelijk zorg) en onvermijdelijke onderhoudstijd (nachtrust, maaltijden) in mindering is gebracht.
3. Het bezit verspreidde zich van nauwelijks 3% in 1980, tot 53% van de huishoudens in 1990.
4. Van de stijging van gemiddeld 2 uur per week kan een half uur aan de video worden toegeschreven.
5. De twee verklaringen die niet houdbaar bleken waren :
-Het type van de "veellezer" heeft door een wijziging in de arbeidsdeelname minder tijd om veel te lezen.
-Personen die in 1975 nog veel pleegden te lezen, hebben hun repertoire aan vrijetijdsactiviteiten uitgebreid en houden daardoor minder tijd voor lezen over.
6. Zowel bij de mate van stijging van de kijktijd als bij de mate van reductie van de leestijd verschillen jongeren van ouderen. Alleen bij de personen die vóór 1950 zijn geboren heeft het opleidingsniveau invloed op de waargenomen verschuivingen in de leestijd: de personen met een middelbare en hogere opleiding hebben hun leestijd minder gereduceerd, dan ouderen met een lagere opleiding.
7. Bij een begrip als beeldcultuur denkt men onwillekeurig aan televisie, zoals men leescultuur associeert met gedrukte teksten. In steeds meer boeken en tijdschriften dient tekst tegenwoordig als toelichting bij foto-illustraties. De vastgestelde trends in de leestijd geven daarom waarschijnlijk nog een geflatteerd beeld van het feitelijke lezen. De verschuiving van een lees- naar een beeldcultuur lijkt zich dus ook binnen de gedrukte informatie te hebben voorgedaan.

LITERATUUR

- Belson, W.A. (1961). The effect of television on the reading and buying of newspapers and magazines, *Public Opinion Quarterly*, 25, 366-381.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1957). *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1955-56; Avond- en weekendbesteding*, Zeist: W. de Haan n.v. (Deel 2).
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1964a). *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-63; Enige vormen van licht en ernstig amusement*, herfst 1962, Zeist: W. de Haan n.v. (Deel 1).
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1966a). *Vrije-tijdsbesteding in Nederland 1962-63; Een samenvatend overzicht: karakteristieke patronen*, Zeist: W. de Haan n.v. (Deel 8).
- Communicatie (1987). Themanummer: Informatie en informatieverwerking, *Communicatie*, 17.
- Ganzeboom, H.B.G. (1984). *Cultuur en informatieverwerking*, Utrecht: Rijksuniversiteit Utrecht.
- Goedegebuure, J. (1989). *Afscheid van het lezen?*, *De Gids*, 25-35.
- Himmelweit, H.T., A.N. Oppenheim & P. Vince (1958). *Television and the child*, London/New York/Toronto: Oxford University Press.
- Hirschman, A.O. (1970). *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organisations, and States*, Cambridge/Massachusetts: Harvard University Press.
- Knulst, W.P., & M. Kalmijn (1988). *Van woord naar beeld?*, Alphen a/d Rijn: Samsom, (Sociaal en Cultureel Planbureau; Cahier nr.66).
- Knulst, W.P. (1989). *Van vandeville tot video. Een empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en media-gebruik sinds de jaren vijftig*, Alphen a/d Rijn: Samsom, (Sociaal en Cultureel Planbureau; Sociale en Culturele Studies, nr.12).
- Knulst, W.P. (1989). Verschrijvingen in het gebruik van de media in de periode 1975-1985. In: Bronner, A.E., et al., *Recente ontwikkelingen in het marktonderzoek*, Haarlem: De Vriezeborch, 151-177.
- Linder S.B. (1970). *The Harried Leisure Class*, New York/London: Columbia University Press.
- Mingolet, P. (1987). De aantrekkelijkheid van rechtstreekse sportreportages op televisie: een cognitieve benadering, *Communicatie*, 17, 2/3, 50-57.
- Postman, N. (1985). *Amusing ourselves to death. Public discourse in the age of showbusiness*, New York etc: Viking/Penguin.
- Seitovsky, T. (1976). *The joyless economy. An inquiry into human satisfaction and consumer dissatisfaction*, London/New York/Toronto: Oxford University Press.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1988). *Sociaal en cultureel rapport 1988*, 's-Gravenhage, Staatsuitgeverij.
- Swanson, C.E. & R.L. Jones (1951). Television owning and its correlates, *Journal of Applied Psychology*, 35, 352-357.
- Voort, T. van der (1991). Television and the decline of reading, *Poetics*, 20, 1991, 73-89.

Abstract. Gerbert Kraaykamp & Wim Knulst. Rising educational level, decreasing time for reading. *Massacommunicatie* 1992/1, p. 22-37

Available time budget surveys are showing an unmistakable shift from reading towards television viewing as the main activity in people's leisure time. The decreasing use of printed matter however did not continue in the period after 1985. Some groups of media users, like the better educated and the people from the cohorts before the television-age (born before 1950) are changing their patterns of media use slightly. In the most recent period they spend a little more time on reading and a little less time on television viewing. The reading habits of these groups are expressed the most clearly in the reading of books, quality newspapers and regional newspapers. Yet, until now this group is not followed in their reading behaviour by the younger cohorts of higher educated. More and higher education of young people did not result in more time spent on reading.